

Groepshaat en individuele identiteit

Bernstein en Baschwitz: twee verschillende visies

Merel Boers (m.boers@uva.nl) is historicus, werkt aan een proefschrift over de controverse rondom Hannah Arendts *Eichmann in Jerusalem*, is geassocieerd onderzoeker bij het NIOD en freelance journalist.

Peretz Bernstein had verrassend hedendaagse inzichten over groepsdenken, blijkt uit de recente heruitgave van *The Social Roots of Discrimination: the case of the Jews*. Zijn tijdgenoot en tegenpool Siegfried Kurt Baschwitz vult aan.

Heel soms vind je een boek dat uit intacte stukjes tijd bestaat, een boek dat zich laat lezen als een rotswand die een stapel aardlagen toont. Zo'n boek is *The Social Roots of Discrimination: the Case of the Jews* van Peretz Bernstein. Bernstein schreef zijn verkenning van menselijke groepshaat in 1923, toen sociologie nog 'massapsychologie' heette en een piepjonge discipline was. Bovendien schreef hij vanuit zijn eigen ervaring: hij was een Duitse Jood. Oorspronkelijk uitgegeven in 1926 als *Der Antisemitismus als Gruppenerscheinung: Versuch einer Soziologie des Judenhasses*, werd het in 1951 in het Engels vertaald voor een Amerikaanse uitgave. Die vertaling is nu opnieuw uitgegeven, inclusief de inleiding uit 1951, waarin Bernstein na de Holocaust terugblikt op zijn profetische woorden.

Peretz Bernstein (1890-1971) werd geboren als Fritz Bernstein in het Duitse Meiningen. Als overtuigd zionist emigreerde hij in 1936 naar Palestina en verheerbreuwde zijn voornaam. Fritz had een

bloeiende zaak in Rotterdam. Fritz was de voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond en schreef over jodendom en zionisme. Peretz was in 1948 een van de ondertekenaars van de Israëliische onafhankelijkheidsverklaring. Peretz werd minister van economische zaken in Israël. Zakenman Fritz wilde ook zijn wetenschappelijke ambities waarmaken, en slaagde erin zijn sociologische verkenning van antisemitisme uit te laten geven bij het vermaarde Jüdischer Verlag in Berlijn. Minister Peretz had geen tijd meer om het boek te herschrijven voor de vertaling in 1951. Gelukkig maar. Als hij de tijd wél had gehad, was het origineel waarschijnlijk weggedrukt.

'*Biology loves differences. Society hates it*', aldus de Amerikaanse neurobioloog Milton Diamond in *Middle Sexes*, een documentaire uit 2006 over mannen, vrouwen, heteroseksualiteit, homoseksualiteit, en alles wat daar tussenin zit. Een vergelijkbare gedachte ligt ten grondslag aan het boek van Bernstein. Mensen willen deel

uitmaken van een zo homogeen mogelijk geheel. Dus rangschikken ze zich naar uiterlijk, land, klasse, voorkeur voor een voetbalploeg. Vervolgens bewaken ze de grenzen tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ de groep met behulp van allerlei irrationele vooroordelen: de ander is moreel minderwaardig, of cultureel, biologisch, religieus en ga zo maar door.

Bernsteins uitgebreide theorie over die groepsvorming komt op het volgende neer. De mens wordt continu gefrustreerd in zijn wil, doordat die botst met de wil van anderen. De frustratie hoopt zich op in een mentaal reservoir dat op enig moment vol is. Dan moet de woede gekoeld, liefst zonder repercussies – ziedaar de zondebok. Maar in zijn eentje is de mens zwak. Daarom vormt hij groepen. De belangrijkste functie van de groep is volgens Bernstein het afreageren van frustraties; de bescherming en positieve bevestiging die de groep biedt komen op de tweede plaats. ‘Het verpletterende overwicht van vijandige over vriendelijke gevoelens is een vaststaand feit’, schrijft hij. ‘Homo homini lupus.’

Mentaal construct

The Social Roots of Discrimination is een schizofreen boek. Aan de ene kant analyseert Bernstein haarscherp de menselijke groepsvorming en haar irrationele, soms catastrofale gevolgen. En hoewel de stramme, onbeholpen vertaling vaak naar het oorspronkelijke Duits doet verlangen, is het heerlijk om met deze wijze en eigen-

wijze auteur mee te denken over de mechanismen die mensen elkaar doen liefhebben en haten. Aan de andere kant is het boek een politiek pamflet, een vurig pleidooi voor het zionisme. Met die tegenstelling bewijst hij in feite zijn eigen theorie: mensen zijn vastgeklonken aan het groepsdenken. Hij toont zich ijselijk realistisch als hij constateert dat de verwantschap die de groepsleden voelen niet meer dan een mentaal construct is. En toch wil hij geloven in zo’n magische verwantschap – die van het wereldjodendom.

Er is een Joodse etnische essentie, een ‘natuurlijk groepsgevoel’, dat onderdrukt wordt ten faveure van een ‘collectief bewustzijn van minderwaardigheid.’ Minderwaardigheid ten opzichte van de niet-Joden, welteverstaan. Voor Bernstein lijdt het geen twijfel dat de Joden overall waar ze wonen buitenlanders zijn. ‘In het allergunstigste geval’, schrijft hij in een Nederlands pamflet uit 1926, ‘ontmoet de Jood bij waarlijk hoogstaande niet-Joden een goedmoedige tolerantie, die het zich tot plicht rekent, den Jood zijn Jood-zijn niet te laten merken, gelijk de beschaafde mensch tegenover een mismaaakte tracht te verbergen, dat diens kwaal wordt opgemerkt.’ In latere jaren wordt hij iets milder, getuige de ‘Jodenvrienden’ die in zijn boek *Over Joodsche problematiek* (1936) voorkomen. Geassimileerde Joden, mensen die een andere etniciteit voorrang geven, het Joodse deel van hun identiteit gelijkstellen of zelfs onderschikken aan de identiteit van de natie waar ze wonen, beschouwt hij als ziek. Ze leven in mentale slavernij, in een

illusie van staatsburgerschap. ‘Buiten de zionistische gelederen’, schrijft hij, ‘worden Joodse geesten beheerst door een krampachtig pogen het universeel Joodse probleem te negeren.’ Het enige wat het Joodse volk een ‘normale’ groep kan maken is een eigen land. ‘Er bestaat geen andere mogelijkheid om een einde te maken aan het antisemitisme, dat moge dit boek met dwingende noodzaak duidelijk gemaakt hebben’, is de conclusie van *The Social Roots of Discrimination*.

Het is de vraag of Bernstein echt gelooft in een Joodse essentie die alleen zijn normale uitdrukking kan vinden in een staat, of dat hij een cynische realist is: als dit het spel van de wereld is, dan moet het gespeeld worden. En het is moeilijk om hem na de Holocaust ongelijk te geven. Het wás niet veilig voor de joden in de Diaspora, althans in Europa.

Maar daarmee worden ‘Joden’ gedefinieerd zoals de nazi’s en eerdere Jodenvervolgers dat deden: als vreemd element. Niet hoe mensen zichzelf zien is de werkelijkheid, maar hoe zij door anderen gezien worden. ‘De Jood blijft een Jood’, concludeert Bernstein, lang voor de Holocaust. ‘Het maakt niet uit, wat hij zich voelt; belangrijk is alleen, wat hij in werkelijkheid is. Het toebehoren aan een groep is een objectief feit, en bij etnische groepen een onveranderlijk feit.’ Bernstein heeft uiteindelijk geen ruimte voor de historische grilligheid van het schikken en herschikken van groepen, voor het poreuze van de groep zelf. Voor nuancering van zijn observaties moeten we te rade gaan bij zijn tegenpool.

Siegfrieds en Sigmunds

Siegfried Kurt Baschwitz (1886-1968) werd geboren in een joods-protestants gezin in Offenburg, Duitsland. Kurt werd als kind gedoopt, maar deed ook zijn bar mitswa, trouwde met een protestantse vrouw en zou areligieus door het leven gaan. Baschwitz was gepromoveerd econoom maar ging als journalist aan de slag. Zo raakte hij in Nederland verzeild, als correspondent voor het *Hamburger Fremdenblatt* tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vlak na de machtsgreep van Hitler ontvluchtte hij Duitsland en vestigde hij zich permanent in Nederland. In de oorlog ontkwam hij ternauwernood aan deportatie. Op hoge leeftijd werd hij nog hoogleraar perswetenschap en massapsychologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Hij was het prototype van de assimilatiejood die Bernstein verachtte. ‘Werkelijke Germanen konden zij met den gloeiendsten wil van den wereld niet worden’, sneert Bernstein in *Over Joodsche problematiek*. ‘Maar zij konden zich althans verbeelden Germanen te zijn. Zooveel Joodsche ouders hebben hun kinderen als Siegfrieds en Sigmunds de wereld ingestuurd, dat Siegfried en Siegmund ten slotte Joodsche namen bij uitnemendheid zijn geworden.’ Het had voor de nazi’s niets uitgemaakt. Als Bernstein niet naar Palestina geëmigreerd zou zijn, als Baschwitz’ oudste dochter Isa hem niet uit Westerbork had los gekregen, waren beiden vermoord.

Massawaan

Baschwitz was net als Bernstein een zwerver: niet helemaal wetenschapper, niet helemaal journalist, niet helemaal Duitser, Nederlander, jood, christen. Maar waar Bernstein één identiteit verkoos boven alle andere, werd Baschwitz' zwerverschap de kern van zijn bestaan. Dat ging niet vanzelf. Hij begon, net als Bernstein, als nationalist, maar als Duits nationalist. Ook hij schreef in 1923 een boek over groepshaat, maar aan de hand van de casus Duitsland, *Der Massenwahn: seine Wirkung und seine Beherrschung*. Ook dit boek werd geschreven vanuit persoonlijke ervaring: de anti-Duitse propaganda in de buitenlandse kranten die hij als oorlogscorrespondent las. En ook dit boek wordt beheerst door een spanning tussen objectief willen observeren en woede over hetgeen geobserveerd wordt. De vernedering door het verdrag van Versailles, tegenwoordig niet meer dan een schematische oorzaak in de historische uitleg van Hitlers succes, raast door de tekst.

In latere jaren, als zijn Duitse identiteit hem ontzegd wordt, wordt Baschwitz' werk een stuk afstandelijker. De theoretische kern blijft dezelfde. 'In den beginne was de daad', citeert hij Goethes *Faust*. Eerst wordt iemand onrecht aangedaan, door een autoriteit. Vervolgens laten mensen zich meeslepen in de waan dat de zondebok terecht gestraft is. De massawaan is de roes die het geweten van het individu sust. De politicus die probeert het onrecht op 'de wil van de massa' af te schuiven, keert de wer-

kelijkheid dus om. Bovendien escaleert massawaan niet zomaar. Om mensen tot toeschouwers of zelfs deelnemers aan gruweldaden te maken, is politieke wil nodig, en terreur.

Bernstein, die koos voor een Joodse nationale identiteit als kern van zijn bestaan, dacht vanuit de groep. De oplossing voor de Jodenvervolging lag volgens hem in het vormen van een zo homogeen mogelijke groep met een eigen territorium. Baschwitz stelde het individu centraal. Zijn devies werd dat van de arts Johannes Wier, strijder tegen heksenvervolging: 'Overwin uzelf!' Massawaan, dacht Baschwitz, kan overal en altijd ontstaan. De groep of de massa is geen zelfstandig ding, maar de wisselwerking tussen individuele mensen. Het individu kan de massawaan doorbreken, door zijn medemensen aan hun ratio te herinneren. De politicus draagt in deze de grootste verantwoordelijkheid.

Zelfs na de Tweede Wereldoorlog bleef Baschwitz in de mens geloven. 'Wij hebben te veel angst voor degenen, die zich van een "appèl op de lagere massa-instincten" bedienen', schreef hij in *De strijd met den duivel* (1948), 'en stellen te weinig hoop op het beroep op het gezond verstand – dat eveneens iets met "massa-instincten" te maken heeft, maar met die, welke in de richting der menselijkheid werkzaam zijn.'

Kannibalisme

Baschwitz' denken vult Bernsteins theorie aan. Uit zijn talrijke historische voorbeelden van massawaan blijkt dat groeps-

haat kannibalisme is. Dat werd ook aangetoond door de nazi's, waar Baschwitz niet over schreef. In het Derde Rijk werd de definitie van wie echt Duits en *lebenswert* was steeds kleiner, en werd de groep mensen die veroordeeld werden tot gevangenschap, slavernij of moord steeds groter. In *Der Massenwahn* laat Baschwitz het doel van zijn boek verwoorden door Fichte: 'Ik wilde niet dat de lezer mijn beweringen op mijn woord zou geloven, maar dat hij met mij over de dingen nadenken moest.' Bernstein en Baschwitz nodigen ons uit om écht na te denken over het probleem van identiteit. Hun leven en werk zijn het bewijs dat identiteit nooit een monomane loyaliteit aan één groep kan zijn, maar een ingewikkeld geheel is van meegekregen, geworden, verworpen, aanvaarde, opgelegde en gekozen stukjes. Of loyaliteit aan een groep erkend of verworpen wordt, daar heeft het individu vaak maar weinig invloed op. Wie Joods was, dat bepaalden de rasenwetten van het Derde Rijk. Maar of je verstand je ontnomen wordt, dat bepaal je zelf.

Literatuurlijst

Bernstein, Peretz. F. (2009). *The Social Roots of Discrimination. The Case of the Jews*. New Jersey: Transaction Publishers.

F. Bernstein, F. (1926) *Der Antisemitismus als Gruppenscheinung. Versuch einer Soziologie des Judenhasses*. Berlin: Jüdischer Verlag

F. Bernstein, F. (1926) *Het Zionisme. Beteekenis en bedoeling*. Nederlandse Zionistenbond.

Bernstein, F. (1935). *Over Joodsche problematiek*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Baschwitz, Siegfried Kurt (1923). *Der Massenwahn, seine Wirkung und seine Beherrschung*. München: C. H. Beck.

Baschwitz, Siegfried Kurt (1948). *De strijd met den duivel. De heksenprocessen in het licht der massa-psychologie*. Amsterdam: A. Blitz.

Baschwitz, Kurt (1936) *Du und die Masse*. Feikema, Caarelson & Co.

Dit artikel verscheen eerder in iets andere versie in *NRC Handelsblad*.